

AYDINLANMA İLE CEMAAT ARASINDAKİ PARADOKSAL İLİŞKİ

Arş. Gör. Murat TOPRAK*

ÖZET

İnsan toplulukları tarihinde önemli kırılma noktaları vardır. Aydınlanma bu kırılma noktalarının belki de en önemlisidir. Bu doğrultuda bu çalışma, aydınlanmanın birey ve cemaat/toplum üzerindeki etkisini incelemeyi ve aydınlanmanın kullandığı argümanları, bu argümanların ortaya çıkardığı sonuçların nasıl ve ne yönde olduğunu açıklamayı amaçlamaktadır. Rasyonel bir yaklaşım çerçevesinde toplumsal yapının tüm unsurlarını inşa etmeye çalışan aydınlanma, toplum ve birey arasında da keskin ayrımlar kurmayı amaçlamıştır. Bu durum toplumsal yapının dönüşmesine ve değişmesine sebep olmuştur. Toplum içindeki bireyler arasında kurulan ağlar yeni bir ivme kazanmış, bu durum toplumun bütünlüklü haline de yansımıştır. Son olarak geleneksel cemaat ve çağdaş dönemi cemaat olarak iki farklı cemaat anlayışının ortaya çıktığı söylenebilir.

Anahtar Sözcükler: Tönnies, Aydınlanma, Cemaat, Toplum, Birey

PARADOXICAL RELATIONSHIP BETWEEN ENLIGHTENMENT AND COMMUNITY

ABSTRACT

There are significant break points in the history of human communities. Enlightenment is perhaps the most important of these breaking points. In this respect, this study aims to examine the effects of enlightenment on the individual and on the community/society, and the arguments that enlightenment explains how and in what way the consequences of these arguments arise. Within the framework of a rational approach, enlightenment, which is trying to build the elements of social structure, aims to make sharp distinctions between society and the individual. This has led to the change and transformation of the social structure. The networks established among the individuals within the society have gained new impetus and this situation is reflected in the whole society. Finally, we see that two different congregational conception emerges as a traditional congregation and a contemporary period congregation.

Key Words: Tönnies, Enlightenment, Community, Society, Individual

GİRİŞ

Aydınlanma düşüncesinin insan birlikteliklerine ve ilişkilerine yansımaları bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Tönnies'in cemaat ve cemiyet ayrımından yola çıkarak, aydınlanmanın hem geleneksel hem de günümüz cemaat yapılanmaları üzerindeki önemli

* Siirt Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, murattoprak88@gmail.com

etkisi, artık kabul edilebilecek bir gerçekliktir. Bireyin doğumundan toplumsallaşma sürecindeki yaşadığı hayata kadar, toplumsal alanda kurduğu ya da kuramadığı ilişkilerden özel ve mikro alandaki kurduğu ilişkiye kadar, aydınlanmanın etkisi olduğunu belirtmek yanlış olmaz.

Çalışmanın amacı bu ilişkilerin uğradığı değişimi açıklama çabasıdır. unun yanı sıra, aydınlanma sonrası –özellikle de günümüze kadarki aşama da göz önünde bulundurulacaktır- ortaya çıkan toplumsal yapının hızlı bir değişim özelliği kazandığını belirtmek gerekir. Bu bağlamda aydınlanmanın birey ve toplum ilişkilerinde hedefinin ne olduğu? Bunu hangi araçlarla yaptığı? Nasıl bir sonuç ortaya çıktığı? Gibi sorulara çalışmada cevap aranacaktır.

Karmaşık ve heterojen olan günümüz toplumları cemaat oluşumlarının aydınlanma öncesi toplumlara göre farklılaştığı bu çalışma için önemli bir varsayımdır. Çalışmayı oluştururken, salt aydınlanma ya da salt cemaat üzerinde durulmamaya özen gösterilmiştir. Değişime katkısı olan toplumsal olgular ve yapılar göz önünde bulundurulmuştur. Aynı zamanda sabit bir konjonktür üzerinden değerlendirme yapılmamaya gayret edilmiştir. Çalışma, bir literatür taraması özelliği taşımaktadır. Konu ile ilgili yazılmış olan kaynaklar incelenip, bir sentez oluşturulmaya gayret edilmiştir.

1. Aydınlanma Kavramı

Aydınlanmanın kullandığı temaların güçlülüğü ve bu güçlülüğün yarattığı dinamizmin toplumsal yaşam üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda, aydınlanmanın ne kadar önemli bir dönem -ya da önemli bir sürecin aşaması- olduğunu görebilmekteyiz. “Aydınlanma, insanlığın son üç yüzyıllık yaşamına damgasına vurmuş bir düşünce ve harekettir” (Kızılcılık, 2013: 181). Aydınlanma düşüncesinin ortaya çıkışı XVIII. yüzyıl olarak kabul edilmekle beraber, aydınlanma düşüncesi uzun bir tarihsel sürecin ürünüdür. Bununla beraber aydınlanma, yoğun toplumsal baskının olduğu dönemden kurtulmak için ortaya çıkan yenilik ve özgürlük arzularının sonucudur.

Bu dönemde rönesans, reform ve coğrafi keşiflerin yarattığı kırılmalar dönemin düşünürlerini önemli derecede etkilemiş ve düşünsel anlamda da yeni dönüşümlere sebep olmuştur. Ortaçağdan çıkışın önemli isimlerinden Isaac Newton, aydınlanma düşüncesinin temellerini atmıştır. Bununla beraber rönesans düşüncesi XVII. yüzyılda, “Descartes, Spinoza ve Leibniz gibi büyük dizgeci filozoflar ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda aydınlanma hareketinin önemli düşünürleri; Montesquieu, Voltaire ve Jean-

Jacques Rousseau da Rönesans düşünürlerinden esinlenmiştir” (Timuçin ve Timuçin, 2013: 18-19). Ayrıca Kant, Hobbes ve Locke da aydınlanma düşüncesine kaynaklık etmiştir. Aydınlanma için yapılan temel vurgu; “rasyonel anlamı olan büyük, genel ve soyut fikir sistemleri üretmeye yönelikti” (Ritzer, 2013: 8). Kant açısından daha spesifik bir tanım yapmak gerekirse; “Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır” (Kant’tan akt. Kulak, 2019). Bu sözcüklerin ardından Kant, insanın akıl kullanımını başkasına ihtiyaç duyarak yerine getirebileceğini vurgulamaktadır. Burdan da anlaşılacağı gibi aydınlanmanın kullandığı ana tema; akıla, deneye ve gözleme dayalı bir bilim anlayışıdır. Daha genel bir ifadeyle, “Avrupa düşüncesinin, aklın, deneyimin, dinsel ve geleneksel otoritelere kuşkuyla bakmanın ve seküler, liberal ve demokratik toplumların ideallerinin tedrici biçimde şekillenmesinin vurgulanmasıyla somutlaşan dönemi” (Marshall, 2005: 48). Aydınlanma çok yönlü bir oluşumdur. Hayatın çoğu alanlarında bunu görmek mümkündür. Sanatta, edebiyatta, bilimde, felsefede ve diğer düşünce anlayışlarının hemen hepsinde bunun izleri vardır.

Aydınlanmanın bir diğer önemli özelliği geleneksel düşünce kalıplarına karşıt bir tutum içinde olmasıdır. Orta çağdaki hakim kilise anlayışının beslediği dini gelenekler aydınlanmaya beraber önemli bir tartışma konusu olmaktadır. Dönemin felsefi düşünceleri bu tartışma etrafında şekillenmektedir;

Aydınlanma Felsefecileri, akli vurgulama yoluyla geleneksel otoriteye inancı reddetme eğilimi gösterdiler. Bu düşünürler geleneksel değerleri ve kurumları incelediklerinde, çoğu kez onların irrasyonel olduklarını -yani, insan doğasına aykırı olduklarını ve insan büyümesi ve gelişimini engelleyici olduklarını- gördüler. Aydınlanmanın pratik ve değişim-yönelimli felsefecilerin görevi, bu irrasyonel sistemlerin üstesinden gelmekti. (Ritzer, 2013: 9).

Aydınlanma, orta çağın dini anlayışının da dışına çıkarak akıl ve bilim aracılığıyla bir dünya tasavvuru tahayyül etmiştir. Genel anlamda laik bir toplumsal sistemi oluşturmuştur. “Aydınlanmada öne çıkan bir diğer boyut, onun laik bir dünya görüşünü kendisine esas alması ve sosyal hayatın alanlarını laiklik ekseninde düzenlemesidir. Bu çerçevede aydınlanmacılar Batı toplumlarının teolojik temellerine meydan okuyarak dünyasal mutluluğun laik ve insancıl anlayışını öne çıkarmışlardır” (Kızılcelik, 2013: 192). Sonraki yüzyıllarda dinin sekülerleşmesi ve pozitivist bilim anlayışı da bu laik düşünceden kaynaklanmaktadır.

Aydınlanmanın öngördüğü sonuçlar ve kullandığı temalar istenilenin ya da arzulananın aksine seyir göstermiştir. Özellikle aydınlama aklının sebep olduğu siyasi ve ekonomik

devrimlerin ortaya çıkardığı ölüm, açlık ve eşitsizlik bu ağır sonuçlardandır. Başka bir deyişle, aydınlanmanın siyasi anlamda Fransız ihtilali ve ekonomik anlamda ise İngiliz Sanayi Devrimi hedeflediği toplumsal huzurun aksine kaotik sonuçlar doğurmuştur. Bu ağır sonuçlar paralelinde özellikle XX. yüzyıl düşünürleri aydınlanma aklının sistemine karşı çıkmışlardır. “Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma rasyonalitesinin arkasında gizli bir tahakküm ve baskı mantığı yattığını öne sürmüşlerdir. Aydınlanma’nın özünü oluşturan doğa üzerinde denetim kurma arzusu da insanların tahakküm altına alınmasını gerektiriyordu” (Marshall, 2005: 49). İnsan aklının akıl dışılığına nasıl yol açtığını, insanın kendi kendini akıl yoluyla nasıl denetlediğini başta Frankfurt Okulu olmak üzere Foucault ve birçok düşünürün metinlerinde aydınlanmanın yarattığı bu irrasyonel duruma karşı eleştirel tutumu görmek mümkündür. Temel karşı çıkış araçsal aklın yarattığı travmatik sonuçların neden bu kadar kontrolden çıktığıdır.

Aydınlanma cemaat ile ilişkisi, cemaatin mikro parçasına yani kullandığı temaya paralel olarak *bireye* yöneliktir. Diğer bir deyişle, cemaat oluşumunun aksine birey ve bireyselliği aynı zamanda bireysel özgürlüğü ön plana çıkarmıştır. Buna daha sonra tekrardan değinilecektir.

2. Cemaat Kavramı

Sosyoloji literatürünün de aşına olduğu üzere, Tönnies toplumların ilerleme aşamasını cemaat (*Gemeinschaft*) ve cemiyet (*Gesellschaft*) şeklinde tartışarak önemli saptamalarda bulunmuştur. Bu saptamalara girmeden önce cemaat kavramının terimsel anlamına kısaca değinmek gerekirse; cemaat, “batı dillerinde İngilizce’de ‘community’ ve Fransızca’da ‘communaute’ terimleriyle ifade edilmiş ve dilimize Arapça menşeden gelmiştir” (Günay, 2017: 29). Cemaat kavramı, Sosyoloji literatüründe *topluluk* olarak kullanılır. Fakat Tönnies *Gemeinschaft*’ı, “daha özel anlamda, büyük ölçüde kişisel, yakın ve sürekli insan ilişkilerini anlatmakta kullanmıştır” (Slattery, 2015: 59). Bunun yanı sıra *Gesellschaft* ise, “toplum, örgütlenme, birlik, vs. terimleriyle kullanılmaktadır. Tönnies, *gesellschaft*’la karşıtlık içindeki her şeyi, özellikle modern kent hayatının görünüşte kişisellikten-uzak, yapay ve geçici ilişkilerini anlatmak için kullanmıştır” (Slattery, 2015: 60). Daha genel bir yaklaşımla sosyolojinin ya da sosyoloğun cemaat kavrayışını şöyle açıklamak mümkündür; “grift sosyal münasebetlerin belirli bir nev’i olarak kalabalığı anlamaya veya insanların kalabalık içerisindeki ve diğer nev’i gruplardaki farklı davranış tarzını karşılaştırmaya teşebbüs eder” (Malcver ve Page, 1994: 16). Değişen toplumsal

formasyonlarda bireyin grup içinde ve grup dışında kurduğu iletişim formları, bu iletişim formlarının toplumsal ekonomik ve kültürel etkileri Tönnies'in odak noktasıdır. Tönnies'in kendi tanımlarıyla cemaat ve cemiyet;

Çokluk içinde teklik, teklik içinde çokluk arzeden münasebet ve ilişkilerden herbiri iradenin ve iradî kuvvetlerin ifadesi olarak göz önüne alınacak olan bir takım taleplerden, kolaylaştırmalardan, hizmetlerden ibarettir. Bu müspet münasebetlerden teşkil eden zümre bir vahdet halinde içe ve dışa doğru tesirler icra eden bir varlık veya bir şey gibi telâkki edilmek itibarile bir «bağlılık» tır. Münasebetin kendisi, yani bu bağlılık, ya reel ve organik hayatı ifade edecektir, o zaman bu (cemaat) in mahiyetini gösterir; yahut fikrî ve mekanik bir mekanizmadan ibaret olacaktır, o zaman ise (cemiyet) mefhumu karşısında kalırız demektir. (Tönnies, ty: 712).

Tönnies'in cemaate yüklediği anlamı psikolojik öz olarak değerlendiren Freyer, "Tönnies'in cemaatin en saf halini *aile* olarak tanımladığını Toplumun kendisinden işlenerek yapıldığı *insani* özü ise, akılsal düşünceler, düşünme yeteneği ve amaçlı birtakım davranışlar olarak vurgulamıştır" (Freyer, 2016: 30). Cemaat yüz yüze ilişkilerin samimi olduğu bir oluşumdur. Tönnies sevgi ve sadakat çerçevesinde şöyle ele almaktadır; "cemaatin psikolojik saikleri, ruhi kıpırdanışlar, hisler, kanatlar, temayüller, hissi bağlılık, sadakat, saygı ve sevgidir" (Tatar, 1996: 58). Bunun yanı sıra cemaat olgusunun toplumlar tezahüründe bir geçiş olduğu geleneksel sosyolojide ortak bir yaklaşımdır. "Tarıma dayalı geleneksel dinsel¹ düşüncenin hakim olduğu bir dünyadan – ki bunu *Gemeinschaft* temsil ediyordu- sanayiye dayalı modern aklın ve bilmin hakim olduğu seküler bir dünyaya –bunu da *Gesellschaft* temsil ediyordu- geçiş şeklinde idi" (Yelken, 1999: 16). Ayrıca cemaatin oluşmasında önemli olan iki esas vardır: "a) mekan, b) cemaat duygusu" (Malcver ve Page, 1994: 33).

3. Aydınlanma Öncesi Cemaat Algısı

Aydınlanmanın toplumsal yansımaları o kadar yoğun olmuştur ki cemaat kavramının dönüşümüne önemli derecede etki yapmıştır. Yukarıda Tönnies'in cemaat ve cemiyet tanımından da anlaşılacağı üzere Tönnies aydınlanma öncesi cemaat oluşumunu organik bağ olarak açıklamıştır. Genel olarak cemaat, kır/köy hayatının hâkim olduğu bir dönem için tasavvur edilir. Tönnies, kan cemaati olarak aileyi, kırı/köyü de yer cemaati olarak nitelerken sanayi toplumlarıyla beraber bu ki cemaat türüne fikir cemaatini eklemektedir

¹ Dinsel düşüncenin hakim olduğu söylem kabul edilen cemiyet dönemi içinde de olduğu söylenebilir. Özellikle çalışmanın çekirdeği olan birey bir cemaate neden girmek ister? Sorusuna cevap aramak bu çalışmanın temel hedefini oluşturmaktadır.

“Kan cemaati, mevcudiyetin bir vahdeti olmak itibariyle, beraber oturma vakıasında en yakın ifadesini bulduğumuz yer cemaatine doğru inkişaf ve tehalüf eder. Diğer taraftan yer cemaati de aynı mânada ve aynı istikamette mütekabil tesirli bir fikir cemaatine münkalip olur” (Tönnies, ty: 719). Normatif kurallardan ideolojik yaklaşımlara kadar toplumun tüm kodları bu üç cemaat yapısı etrafında şekillenir.

Aydınlanma öncesi cemaat oluşumu birincil ilişkilerden oluşmaktaydı. Köyde, şehire oranla farklılaşmanın az olduğu cemaate yansımaları da bu doğrultuda olmuştur. Tönnies’in deyimiyle insan merkezli (Tatar, 1996: 56) bir cemaat oluşumu meydana gelmektedir. Tönnies’in bu sınıflandırmasının öncesinde İbni Haldun’un *asabiye* kavramı cemaat oluşumunu açıklamada referans olarak kabul edilmiştir. Asabiye kavramı Tönnies’çi anlamda doğal iradeye dayanmaktadır. Bu kavramı “bazıları ‘grup duygusuna’ bazıları ‘toplumsal dayanışmanın duygusal bilinci’ bazıları ise ‘yakınlık bağı’ diye çevirmişlerdir. Yine Tönnies’çi anlamda kırdaki yaşayanlara bedevi kentte yaşayanlara hazari denilmektedir” (Yelken, 1999: 26).

Tönnies’in ve İbni Haldun’un bu ayrımlarına farklı şekillerde değinen düşünürler de olmuştur. Cooley ve Durkheim bu düşünürlerin başında gelmektedir. Cooley, birinci grup; aile ve çocuk oyun grupları, Durkheim, birinci grup; mekanik dayanışma anlayışı aydınlanma öncesi cemaat oluşumunu kapsamaktadır. (Tatar, 1996: 56). Temel yaklaşımlar birincil ilişkiler çerçevesinde şekillenmektedir. Aydınlanma öncesi cemaat anlayışı güvenin, insani ilişkilerin ve samimiyetin aydınlanma sonrası cemaat anlayışına göre daha yoğun olduğu bir dönemi ifade eder.

4. Aydınlanma ve Sonrasında Cemaat Algısı

Aydınlanmayla beraber farklılaşan ve karmaşıklaşan toplumsal yapılarıdaki görünümü cemaat olgusunda da görmek mümkündür. Özellikle Tönnies’in da ifade ettiği gibi fikir cemaatinin yansımaları yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. Yeni yerleşim alanların (kent veya şehir) ortaya çıkması, insani ilişkilerin (Tönnies’in deyimiyle mekanik bir ilişki) dönüşümü, cemiyet olgusunun belirginleşmesi vs. cemaatin yeniden şekillenmesinde önemli etkenler arasındadır. Aydınlanmanın akılcı özelliği Tönnies’in cemiyet analizine yansımıştır. O, cemaati doğal irade olarak görürken, cemiyeti de akılcı irade üzerinde temellendirmektedir. Tönnies bunu yaparken enterasan bir taraflılık içindedir. Yelken’in de belirttiği gibi, Cemaatten yana ve toplum karşısında olan ideolojik bir tavrı vardır. Bu

tavır çalışmasının her yanına sinmiş ve onu geleneksel cemaatin çözülüşünü büyük bir üzüntüyle izleyen, buna karşılık modern toplumun gelişini dehşetle karşılayan duygusal bir tutuma sahiptir (Yelken, 1999: 39). Çünkü ikincil ilişkilerin hakim olduğu, aydınlanmanın arzuladığı bireysellik algısı, parçalanmışlık hissi vs. Tönnies'i bu duygulara itmiştir.

Tönnies'in bu tutumu sanayi ile beraber ortaya çıkan toplumsal görünümdür. Ona göre, cemiyet yabancıdır. Cemiyette kurulan ilişkiler yapaydır. Hem cemaatte hem cemiyette karşıt ilişkiler vardır. “Cemaatte insanlar her türlü ayrılığa rağmen birbirlerine bağlı iken toplumda (cemiyette) her türlü bağlılığa rağmen insanlar ayrı kalmaktadır” (Yelken, 1999: 50). Çünkü toplumda aydınlanmanın önemli temalarından biri olan *rasyo*'ya (hesap, bilinç) dayalı ilişkiler ortaya çıkmıştır. “Toplumsal ilişkiler bütün yönüyle hesaplama, değer biçme, tartma ve ölçme üzerine kurulmuştur. İdealleştirilen, insanlığın kurtarıcısı olarak görülen modern bilim ise yalnızca paranın egemenliğine girmiştir” (Yelken, 1999: 51). Böylelikle aydınlanma arzuladığı toplumsal modelden gittikçe uzaklaşmaktadır. Daha önce değinildiği üzere bunun tarihsel nedenleri mevcuttur.

Aydınlanma, cemaate bireye kimlik kazandırma arzusu gibi yeni olguların eklenmesine sebep olmuştur. Cemiyet içinde şekillenen bireysel kimliklerin cemaat kümelerinin oluşumuna ve yeni formlara dönüşümüne neden olmuştur. “İlk cemiyette ve çağdaş iptidai cemiyetlerimizin bazıları arasında benzerlik duygusu hakiki veya farazi kan münasebetlerine yönelir” (Malcver ve Page, 1994: 21). Bu münasebetler ulusal kimliklerin ortaya çıkmasının yolunu açmıştır. Tönnies'in belirttiği cemiyete evrilmede cemaatin ortadan kalkacağı düşüncesi geçerliliğini -en azından kısmen- yitirmiştir. Kimlikler üzerinde aydınlanmanın yarattığı sonuç giderek önemli derecede farklılaşmıştır. Yeni kimlikler oluşumu ve çeşitliliğin artması cemaat yapılanmasında önemli değişkenlere sebep olmaktadır. Çoğu zaman kurgusal olarak kabul edilen kimlikler, cemaatin aydınlanma öncesi özelliklerinden koştugu söylenebilir.

Cemaatin yeni formlarını geleneksel cemaaten ayıran bir diğer özelliği ise mekân olarak kentte gerçekleşmesidir. Cemaat tipi olarak da fikir cemaatinin ortaya çıkmasıdır. Kentlerde oluşan heterojenlik cemaatin yapısına da yansımıştır. “Farklılaşma, heterojenlik, griftlik sayesinde şehirde yeni değerler oluşmaktadır. Yardımlaşma ve dayanışmanın yerini menfaate dayalı münasebetler almaktadır” (Tatar, 1996: 51). Aydınlanmanın sebep olduğu bu sonucun insan ilişkilerinde zedelenmeye sebep verdiği görülmektedir.

Yine aydınlanmanın sebep olduğu, yaşadığımız dönemi farklılaştırma çabası düşünörlere yansımıştır. Yani modernlik ve postmodernlik etrafında bir cemaat çekişmesi görölmektedir. “Sermaye, dünya ölçeğinde egemenliğini sürdürmek için böldükçe böler. Postmodernizm de buna zemin hazırlar, ‘kabile siyaseti’nin doğuşunu ön plana çıkarır, toplumu küçük parçalara ayırmak için gayret sarf eder, özellikle *cemaat* eğilimlerini körukler, modern devletin yolladığı sürgünden hoş geldin ey cemaat der” (Kızılçelik, 2013: 261). Bu doğrultuda modern dönemin önemli bir olayı olarak adlandırılan aydınlanma, kendi içinde çelişkiler ve çekişmeler barındırmaktadır. Buna birey ve toplum/cemaat arasındaki ilişkiye nasıl yansıdığına son başlıkta değinilecektir.

5. Aydınlanma ve Cemaat Arasında; Birey ve Toplum

Aydınlanma, ekonomiden siyasete, kültürden sanata, bilimden gündelik hayata kadar birçok alanda önemli değışmelere sebep olmuştur. Ancak aydınlanma en önemli etkiyi birey ve toplum arasındaki ilişkinin dönüşümünde ve değışiminde gerçekleştirmiştir. Paradoksal olan bu ilişki nasıl tezahür etmektedir? İndirgeyebileceğimiz en basit haliyle; aydınlanma bireyi topluma karşı öne çıkarma amacı gütmekteydi. Bütünlüklü olan cemaat anlayışı-Tönnies’in yaklaşımıyla- cemiyete doğru evrilmiştir.² Bu anlayış yeni oluşumlar ortaya çıkarmıştır. Cemiyetin içinde kümelenen cemaat yapıları bu oluşumlar arasında önem teşkil etmektedir.

Geleneksel cemaat anlayışında birey, cemaatin norm ve değerler çerçevesinde gündelik hayatını şekillendirmektedir. “Bir şahsın davranışınının, saiklenme, ipuçları temin etme, mükâfatlandırma ve cezalandırma gibi esas itibariyle karşışıklı münasebetler dolayısıyla hemcinslerinin tesiri altında kaldığı içindir ki sosyal kontrolün esas merkezini cemaat teşkil etmektedir” (Güngör, 1983: 57). Ayrıca klasik sosyoloji teorisyenlerinde de – özellikle Durkheim- geleneksel cemaat anlayışları hâkimdir. Onlar da toplumun bireyi öncelediği konusunda genel bir görüşe sahiptiler. Bu konuda Weber diğer klasik sosyologlardan ayrılır. Onun, bireyin toplumsal eylem teorisiyle mikro anlamda, aydınlanma düşüncesine paralel bir tutumu vardır.

² Tönnies bu evrilme yerini tarihin ileriki safhalarında cemaatin ve cemiyetin birleşeceği komünal bir yaşam tahayyül etmiştir. Bu konuda Marx’ın etkilerini görmek mümkündür. “Tönnies’in cemaatin yitimine olan üzüntüsü ve bu üzüntüsünü sosyalist bir toplumda cemaat ce cemiyetin birleşeceği komüniteryan bir toplum özlemine dönüştürmesi noktasında Marx’ın etkili olduğu açıktır. Fakat Marx’ın asıl etkisi onun toplum çözümlenmesinde görölmektedir. *Gesellschaft* meta üretimine dayalı çağdaş kapitalist topluma özdeştir.” (Yelken, s. 30)

Aydınlanmayla beraber ortaya çıkan cemaat ve cemiyet ayrımında geleneksel cemaat kalıplarının dışına çıkılarak, cemiyet adı altında “farklılaşmış, sosyal gruplar, teşkilatlanma ve ilişkiler ağına sahip bir yapıya dönüşmüştür. Orada iş bölümü uzmanlaşma, yazılı hukuk, ben duygusu ve rasyonel davranış hâkimdir” (Günay, 2017: 30). Aydınlanmanın hedeflediği birey toplum kopuşu, zaman zaman kendini gösterse de salt bir bağımsız hareketten söz etmek mümkün değildir. Hatta daha ileri gidilirse ortaya atılan teoriler çerçevesinde kopuşlar yaşandığı kısımlarda anomi gibi kavramsallaştırmaların ortaya çıktığını görmekteyiz. Ortaya çıkan yeni düzenin yarattığı travmalar, aydınlanmanın toplumsal yaşamda arka plana attığı *din'in* 20. yüzyılın sonlarına doğru tekrardan canlanmasıyla beraber yeni cemaat türlerinin mikro gruplar şeklinde tezahür etmesine sebep olmuştur. Toplumsal süreçler bireyi yalnızlığa itecek sebepler ortaya çıkmamıştır. Bireyin şehre ve şehir hayatına adapte olamamasının çözümlenmeleri yapılmıştır:

Kendine has kural ve değer hükümlerine sahip olarak şehirle bütünleşme tesis edilmeden ortaya çıkan yaşamlar ve buradan hareketle söz konusu gelişmeler, şehirde küçük adacıklar şeklinde yaşanan hayat tarzlarının varlığının iddia edilmesine yol açmıştır. Böylece şehre gelinmiş olmasına rağmen bir şehirleşmenin yaşanmadığı, aksine şehir farklı kırsal hayat tarzlarının yaşatıldığına dikkat çekilmektedir. Buna binaen sosyal çözülme anonim yaşandığı ileri sürülmektedir. (Unat'tan akt. Tatar, 1996: 51).

Aydınlanmanın birey üzerindeki etkisini cemaatin üç tipinden biri olan fikir cemaatinin oluşumunda görmek mümkündür. Çünkü birey cemaat içinde (yer cemaati) aydınlanmayla beraber dönüşür. Üç cemaat tipinin dönemsel evrimi birey üzerinde dönüşümü şöyledir; “kan bağı cemaati, var olmanın bir ünitesi olarak, ortak bir çevreye yerleşerek gelişir, farklılaşır ve yer cemaatine dönüşür. Bu, aynı kandan gelen insanların mekan üzerindeki somut maddi bağlılığa dönüşmesidir. Diğer taraftan yer cemaati de aynı şekilde fiziksel bir yaşamın cemaatinden zihinsel bir yaşam temelli bir hayata evrilir” (Yelken, 1999: 43). Tönnies, bu ayrımla cemaatin çağdaş toplumlarda da var olduğunu göstermektedir. Yaptığı cemaat ve cemiyet ayrımında bunu görmek mümkündür. Çünkü öngördüğü cemaat ve cemiyet birleşiminden meydana gelecek komünal yaşamdan da bu durum anlaşılmaktadır.

Aydınlanma, bireyin dış dünyadan (toplumdan) soyutlanmasına ve kendi kabuğuna çekilmesinin yolunu açmıştır. Aydınlanmanın ortaya çıktığı süre ile günümüze kadar gelen süre arasında meydana gelmiş katı toplumsal olaylar, özellikle din konusunda yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca pratik anlamda da bunun

yansımaları görülmektedir. Yani en basit ifade ile gizli denilebilecek dini cemaatler görmekteyiz. Kuramsal anlamda Simmel'in belirttiği gibi;

Dış dünyadan ayırışmanın yoğunlaşması, normal dünya ile olan dayanışmayı kendi içinde barındırır. Bunlar tek bir sosyolojik tutumun iki farklı sergilenme şeklidir. Bir insana başkalarıyla gizli bir ilişkiye girdiğinde sunulan amaçlar çoğunlukla genel sosyal çevrenin o kadar büyük bir bölümünü dışlar ki, gerçek ve olası üyeler bir nadirlik değeri kazanır (...) Dahası, gizli toplum içindeki her tartışma ihanet tehlikesini beraberinde getirir, bunu önlemek için birey ile bütünüün işbirliği yapması muhtemeldir. (Simmel, 2016: 50).

Var olan egemenlik anlayışının topluma yaydığı yazılı kurallar, bu kuralların salt toplumsal bir huzur ve barış getirmedeğinden, birey gizli bir oluşuma girmesinin yollarını aramıştır. Yan birey kaotik ortamdan çıkmak için gizli arayışlar içinde olabilir. Din bu konuda bireyi kapsar, dönüştürür ve yönlendirir. Özü itibarıyla, "Dinin (İslamın) sahibi ve kaynağı Allah olsa da, onun muhatabı ve kabul ettikten sonra mükellefi insandır. Dolayısıyla din, önce ferde hitap ederek ona, nüfuz eder sonra hem dini kabul etmiş fertler arasındaki hem de nüfuz etmiş olduğu fertlerle diğer insanlar arasındaki münasebeti tanzim ederek cemiyete tesir eden bir müessese haline gelir" (Tatar, 1996: 8). Birey ve toplum arasındaki güncel ilişkiyi şöyle özetlemek mümkündür; din ile modern bilim arasında sıkışmış bir birey ve sorumlu ya da bağlı olduğunu hissettiği bir toplum algısı ve bu doğrultuda ortaya çıkan paradoksal tutum ve davranışlar. Tüm bunlar bize değişen ve dönüşen cemaat türlerini göstermektedir. Cemaat ne salt biçimde geleneksel – aydınlanmaya rağmen- bağlarından kopmuştur ne de topyekün aydınlanma norm ve değerlerine yaslanıp yok olmuştur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Aydınlanma ile cemaat arasındaki ilişkinin paradoksal olduğu bu çalışmanın önemli sonuçlarındandır. Aydınlanmanın kullandığı temalar doğrultusunda arzuladığı toplumsal imgelemin farklı bir çerçevede seyrettiği görülmüştür. Aydınlanma başlarda insanlara özgürlük ve eşitlik hissiyatı vermiştir. İnsan aklının ön planda olduğu, kendi aklıyla neler yapabileceği izlenimi, sonu gelmez bir tatmin olma arayışına sebep olmuştur. Bu durum aydınlanmanın hemen akabinde bir dizi siyasi ve ekonomik devrime sebep olmuştur. Bunun yanında ortaya çıkan egemenlik ve sömürü savaşlarının sonucunda milyonlarca insanın ölmesi, insanları aydınlanmanın arzuladığı toplumsal modelin aksine yeni cemaat oluşumlarına itmiştir.

Bu cemaat türleri; siyasi, ekonomik, kültürel, dini ve ideolojik olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda aydınlanma öncesi kırsal bölgelerde olan birincil ilişkiler, özellikle son yarım asırda yerini kentlerde olan ikincil ilişkilere bırakmıştır. Köy ve kent yaşamının karışımı sonucunda –spekülatif duracak- diyalektik bir yaşam modeli sunması çalışmanın bir başka önemli sonucudur. Yani, *kentli* ile *köylü* şeklinde iki yaşam tarzı arasında çatışan birey modeli görülmüştür. Literatüre bu yönde önemli bir boşluğu doldurma adına katkıda bulunmuştur.

Aydınlanmanın cemaat ile olan ilişkisini bu doğrultuda ülkemizde 1980’lerde ortaya çıkan ve toplumun tüm alanlarında olmak üzere sanatta, müzikte, sinemada ve gündelik hayatta etkisini gördüğümüz *arabesk* kültüre benzetmek mümkündür. Köyden kente olan yoğun göç ve bunun sonucunda kır yaşamının etkisi altında kalan insanların kentte umduğu yaşamı bulamaması, yani karşılaşılan kültürel çatışma, insanları arabesk adı altına bir arayışa sürüklemiştir.³ Aydınlanmanın da kullandığı temalar insanın huzur ve barış içinde yaşamasını sağlayamamıştır. İnsanlık bundan böyle sadece akıla dayalı bir toplumsal yaşam arayışı içinde olmamıştır. Bunun yanında duygulara ve sezgilere dayalı bir yaşam arayışı içindedir. Cemaati de bu yönde açıklamak mümkündür.

KAYNAKÇA

Canbay Tatar, Hüsniye, *Nuhun Gemisindekiler, Şehirleşme ve Dini Cemaatleşme*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi 1996. Turan Yayıncılık, Ankara 1999.

Eke, Beylü, Geçiş Döneminin ‘Lümpen Sayacağı’ndan Bir Günah Keçisi: Arabesk. *Türkiye Günlüğü* 6 1989, s. 16-30.

Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, (çev. Turgut Kalpsiz), İkinci Baskı, DoğuBatı Yayınları, İstanbul 2016.

Günay, Ünver, *Din sosyolojisi*, On Dördüncü Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2017.

³ Bu konuda birkaç çalışma önermek mümkün; Beylü Eke (Dikeçligil), “Geçiş Döneminin ‘Lümpen Sayacağı’ndan Bir Günah Keçisi: Arabesk,” *Türkiye Günlüğü* 6. Sayı 1989. Murat Toprak, “1980’lerde Türkiye’de Toplumsal Değişimin Sinemaya Yansıması: Zügürt Ağa ve Muhsin Bey Örneği”, *Panopticon Dergisi* Sayı 3 Afyon karahisar 2013, s. 14-19.

- Güngör, Erol, *Cemiyet İçinde Fert II*, İkinci Baskı çev. Mümtaz Turhan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Kızılçelik, Sezgin, *Burjuva Sosyolojisi*, İkinci Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara 2013.
- Kızılçelik, Sezgin, *Frankfurt Okulu*, 3. Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara 2013.
- Kulak, Önder, “Kant ve Foucault: Aydınlanma, Devrim ve Toplumsal Değişim”, *Vira Verita Disiplenlerarası Karşılaşmalar*, E-Dergi.
- Maclver, R.M., Charles H. Page, *Cemiyet I*, (çev. Amiran Kurtkan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.
- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. Osman Akınay ve Derya Kömürçü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005.
- Ritzer, George, *Sosyoloji Kuramları*, (çev. Himmet Hülür), De Ki Basım Yayım Ltd. Şti. Ankara 2013.
- Simmel, Georg, *Gizliliğin ve Gizli Toplumların Sosyolojisi*, (çev. İdil Dünder), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Slattery, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*, Yedinci Baskı, (çev. Ümit Tatlıcan, Gülham Demiriz, Özlem Balkız, vd.) Sentez Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Timuçin, Afşar ve Ali Timuçin, *50 Soruda Aydınlanma*, 2. Baskı, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, Renk Basım Yayım ve Filmcilik Ltd. Şti, İstanbul 2013.
- Toprak, Murat, “1980’lerde Türkiye’de Toplumsal Değişimin Sinemaya Yansıması: Züğürt Ağa ve Muhsin Bey Örneği”, *Panopticon Dergisi* Sayı 3 Afyonkarahisar 2013, s, 14-19.
- Tönnies, Ferdinand, “Cemaat ve Cemiyet Nazariyesi”, (çev. Z.Fahri Fındıkoğlu) *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2011, s. 712-748.
- Yelken, Ramazan, *Cemaatin Dönüşümü; Geç Modern Dönemde Cemaat Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara 1999.